HISTORISCHE VERENIGING ALKMAAR
1925

OUDALKMAAR

2023 JAARGANG 47 | **NUMMER 1**

DE VOLKSVOORDRACHTEN VAN 'T NUT

EEN ALKMAARSE TOPSPORTER

STADSVERNIEUWING IN DE BINNENSTAD

VOOR DIENSTBODEN EN ANDERE ONDERHORIGEN

DE ALKMAARSE VOLKSVOORDRACHTEN VAN 'T NUT

Bertus Bakker

Onderwijs voor de ongeschoolden: het was dé opdracht die de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zich stelde. Om de volksbeschaving op een hoger peil te brengen ontplooide 't Nut tal van initiatieven. Armenscholen, volksbibliotheken, volkslezingen: het waren evenzovele instrumenten om de arbeidersklasse moreel en intellectueel te verheffen. De Maatschappij was in 1784 in Edam opgericht en al twee jaar later had ook Alkmaar een departement. Dit artikel gaat over de openbare volksvoorlezingen waarmee de heren van 't Nut probeerden hun minder bevoorrechte stadgenoten voor te lichten. Een nobel streven, maar wat kwam ervan terecht?

ONDERWIJS IN DE KERK

Vanaf 1806 exploiteerde 't Nut in Alkmaar een volksbibliotheek ter verlichting van de 'mindere volksklasse' en daarnaast bood het onderwijs aan kinderen van minvermogenden. Maar er was meer mogelijk zo meende de departementsvoorzitter, de remonstrantse dominee Volkert Swart. Al vanaf de oprichting onderhielden de leden van 't Nut, allen heren uit de burgerij, elkaar met lezingen. Zoiets moest toch ook mogelijk zijn voor de gewone man. Velen van hen hadden nauwelijks of geen onderwijs genoten en zelfs analfabetisme was geen uitzondering. Met volkslezingen hoopte Swart de mannen, want daar ging het voorlopig om, 'tot denken op te wekken en te doen arbeiden met veel meer vrugt en nut voor hunne huisgezinnen'. Het zou die kerels bovendien hopelijk uit de kroeg houden en misschien zouden ze wel eens de bibliotheek weten te vinden. Op 22 november 1815 werd in de remonstrantse kerk de eerste van een serie avonden van 'volksonderwijs voor den gemeenen man' gehouden. De lezingen werden alle verzorgd door leden van 't Nut. Helaas is ons over inhoud noch opkomst iets bekend. Het enige wat we weten is dat na afloop het aantal lezers van de Nutsbibliotheek met vijftig bleek te

Ik geloof vast, dat een pleizierige en leerzame volksvoorlezing op zijn tijd even weldadig werkt als een apothekersdrankje en dat zij bepaald gezonder is voor een mensch dan bijv. een borrel.

François Haverschmidt, Winteravondvertellingen.

zijn toegenomen. Door gebrek aan goede sprekers – toehoorders waren er voldoende – sneuvelde het initiatief na twee winterseizoenen.

DOMINEES IN HARMONICA

Pas in 1858 besloot men weer een poging te wagen. Dit keer kwam het idee niet uit Alkmaarse koker, maar was een landelijk initiatief van 't Nut. Ter promotie van volksvoordrachten had de Maatschappij zelfs twee

lectoren aangesteld die her en der in het land op verzoek van de departementen lezingen kwamen verzorgen. De serie voordrachten werd geopend door Jan Jacob de Gelder, rector van het Alkmaarse gymnasium (afb. 1). Vier jaar eerder had hij in Leiden aan de wieg gestaan van de eerste volksvoordrachten aldaar. In lokaal Harmonica onderhield hij zijn gehoor met een voordracht over opvoeding van (school)kinderen (afb. 2). Niet te veel verwennen en ook niet te vroeg van school halen, zo betoogde hij. Na hem volgden nog negen lezingen, alle verzorgd door leden van 't Nut. De voordrachten kenmerkten zich door een stevig moraliserend karakter. Met name de drie causerieën van de plaatselijke dominees leken meer een verlengstuk van hun zondagse preek. De organisatoren waren weliswaar tevreden over de opkomst, maar schreven die niet geheel op het conto van de lezingen zelf. De voor de gelegenheid verlaagde prijs van de consumpties in Harmonica was zonder twijfel een lokker geweest.

In het tweede seizoen maakten de twee Nutslectoren hun opwachting. A.G.C. van Duyl gaf een drietal voordrachten over Nederland in Oost-Indië en E.F. van Dissel sprak over een natuurwetenschappelijk onderwerp waarbij hij een aantal proeven demonstreerde. De lezingen waren openbaar toegankelijk in die zin dat Nutsleden, die uiteraard zelf vrije toegang hadden, voor vijftig cent twee vrijkaartjes konden kopen om deze aan minvermogenden – bijvoorbeeld hun dienstboden of andere 'onderhoorigen' – uit te reiken. Aangezien de beide lectoren toch grotendeels over de hoofden van hun publiek, in elk geval de minder ontwikkelden, leken te spreken, werden de spreekbeurten in het derde seizoen weer geheel verzorgd door Nutsleden, onder wie archivaris Cornelis Willem Bruinvis. Omdat de animo intussen was gedaald, hield 't Nut het daarna voorlopig voor gezien. Pas in 1870 werd de draad weer opgenomen, maar nu voor langere tijd.

LEZINGEN EN PROEVEN

Dit keer begonnen de organisatoren voorzichtig. In het winterseizoen 1870/71 hielden zij niet meer dan drie voorlezingen. De toegangskaarten waren nu kosteloos te verkrijgen voor eenieder boven de 18 jaar. Het programma voorzag in een lezing van een uur, dan een pauze waarna nog enkele stukken poëzie en proza werden voorgedragen. De eerste bijeenkomst werd gehouden in het in 1866 door kastelein W.F. van Tellingen geopende Lokaal Diligentia aan de Gedempte Nieuwesloot (afb. 3).

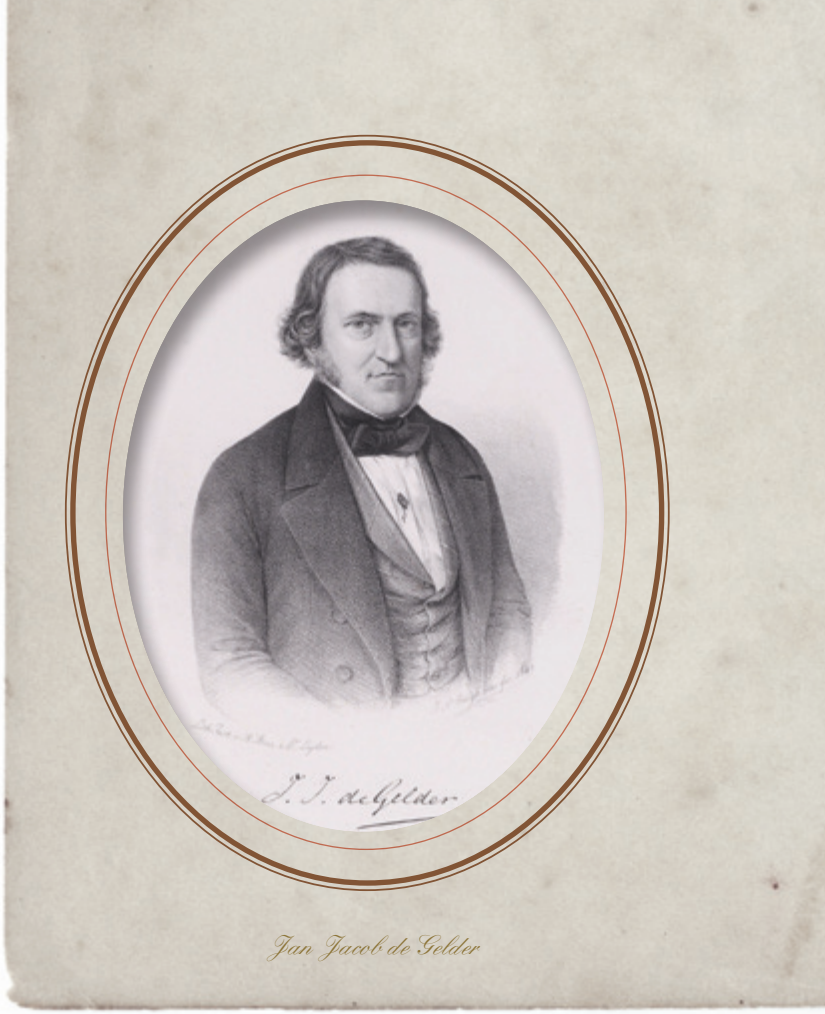

Afb. 1. De rector van het Alkmaarse gymnasium Jan Jacob de Gelder. J.P. Berghaus, prent, 1846. Collectie Regionaal Archief Alkmaar
De Gelder (1802-1890) werd in 1856 tot rector in Alkmaar benoemd.

De liberale politicus Van der Kaay verzorgde een lezing onder de titel: niemand leeft alleen voor zichzelf (afb. 4). Die avond werden tevens de jaarlijkse eremedailles uitgedeeld aan stadgenoten voor het verrichten van edelmoedige daden. Meestal ging het om het redden van drenkelingen in en rond de stad. Het eerste seizoen was de commissie tevreden over de opkomst, met name uit de doelgroep van de 'lagere volksklassen'. Wel moest zij constateren dat niet elke toehoorder door wetenschappelijke interesse werd verleid, maar dat 'Amor sommige dienstmeisjes tot eene andere kennismaking dan ons Nut zich voorstelde, ter vergadering dreef'. De vraag of de voorlezingen vrucht voor de volksbeschaving hadden gedragen, liet men nog onbeantwoord.

Afb. 2. Het lokaal Harmonica van P.A. Walraven, gezien van de brug over de Nieuwesloot. Rechts het Hof van Nordingen. Kermisprent, 1854. Collectie Regionaal Archief Alkmaar.

Afb. 3. Lokaal Diligentia aan de Gedempte Nieuwesloot 21. Foto, 1910. Collectie Regionaal Archief Alkmaar. Het gebouw brandde in 1912 af, waarna ter plekke in 1916 de doorbraak naar het Waagplein (Marktstraat) ontstond.

'Maar wie, die op het volk werkt, verwacht daarvan spoedig de zigtbare teekenen? Genoeg voor ons de overtuiging dat het publiek, 't welk wij ons voorstellen, nog zeer weinig ontwikkeld is en aan verstandelijke – en zedelijke ontwikkeling groote behoefte heeft. Met het oog hierop verheugen wij ons iets – zij het ook weinig – tot 's volks heil te hebben beproefd'.

Het tweede winterseizoen bracht maar liefst acht voordrachten. Wederom voerde Van der Kaay het woord, dit keer over de arbeidersstand. Nadrukkelijk hield hij zijn gehoor voor dat stakingen uit den boze waren om onvrede op te lossen. Het was de advocaat Meinardus Cohen Stuart – tussen 1865 en 1878 was hij ook gemeenteraadslid – die zich vanaf nu ontpopte tot dé drijvende kracht achter de volksvoordrachten (afb. 5). Niet alleen fungeerde hij jarenlang als voorzitter van de organiserende commissie, maar tot zijn overlijden in 1894 zou hij de meeste lezingen verzorgen over uiteenlopende onderwerpen, van geologie tot kunst en geschiedenis.

Aangezien een winterprogramma van acht lezingen iets te ambitieus bleek, werd het aantal teruggebracht tot vijf à zes voorlezingen en vanaf de jaren 1890 tot zo'n vier. De sprekers waren vrijwel uitsluitend Alkmaarse Nutsleden. De term voorlezing was in die zin terecht dat met regelmaat literaire teksten werden voorgedragen, soms zelfs als avondvullend programma. Zo verzorgde de populaire HBS-leraar Cornelis Fogteloo menige avond waarop hij een van zijn historisch-romantische novellen voorlas, zoals *Van Alkmaar de Victorie* (1873). Slechts incidenteel werd de portemonnee getrokken voor een gastspreker van buiten, bijvoorbeeld de conservator van het Teylers Museum, T.C. Winkler, die enkele natuurkundige proeven kwam demonstreren.

VARIATIE MET MUZIEK EN TONEEL

Alras werd duidelijk dat uitsluitend lezingen te weinig aantrekkingskracht bezaten. In het seizoen 1874/75 trad dan ook voor het eerst Anthony Pieter Zeilmaker (1838-1904), hoofdonderwijzer van de Tusschenschool, op met een zestigtal leerlingen die liederen ten gehore brachten. Ook zijn collega Hendrik van den Berg van de openbare Armenschool zou soortgelijke optredens verzorgen (afb. 6). Beide onderwijzers droegen ook literaire teksten voor, soms van eigen makelij. Dergelijke uitvoeringen leverden onveranderlijk een mudvolle zaal op, maar voor de kas waren ze een ramp, aangezien alle leerlingen in de pauze werden getrakteerd op chocolademelk en krentenbrood. De afwisseling in het lezingenprogramma bleef niet beperkt tot zanguitvoeringen want in 1877 bracht de Alkmaarse rederijkerskamer Bilderdijk de blijspelen *De Militaire Willemsorde* en *De Drie Hoeden* ten tonele. Vanaf eind jaren 1880 zou dit toneelgezelschap vrijwel jaarlijks een optreden verzorgen.

In 1880 verkasten de voordrachten naar een andere locatie. Nadat Diligentia door de nieuwe eigenaar, A.L. Switzar, was verbouwd kon men daar niet meer terecht en werd uitgeweken naar schouwburg de Harmonie, voorheen Harmonica, die eveneens in handen was van Switzar. Met het programmeren van de zang- en toneeluitvoeringen, die steevast voor een stampvolle zaal van ruim zeshonderd toehoorders zorgden, had men gaandeweg het concept van louter (voor)lezingen verlaten. In 1887 werd de naam 'volksvoorlezingen' dan ook gewijzigd in 'volksvoordrachten'.

'Wil men huiselijkheid vormen en uithuizigheid in plaatsen die vergift zijn voor de ziel tegengaan dan moet men niet uitsluitend preken en spreken... Geen mens is brein alleen. Ook het volk heeft een oor voor poëzie, een hart voor muziek, een oog voor het tooneel'.

Wat bezoekersaantallen betreft beschikken we alleen voor het eerste decennium – de jaren 1871-1881 – over cijfers. Werden de acht lezingen in 1871/72 bezocht door in totaal 923 bezoekers, in 1877/78 trokken zes avonden

Afb. 4. De jurist Willem van der Kaaij (1831-1918) als student te Leiden. J.P. Berghaus, prent, 28 febr. 1857. Collectie Regionaal Archief Alkmaar.
Van der Kaaij was rechter, lid van de gemeenteraad, van Prov. Staten van N.H. en van de Tweede Kamer. Van 1894 tot 1897 was hij minister van justitie. Hij was een goede vriend van François Haverschmidt alias Piet Paaltjens.

maar liefst 3437 belangstellenden. In dat topseizoen verzorgden Zeilmaker en Van den Berg elk met hun leerlingen een zangvoorstelling met 900 resp. 779 toehoorders en vertoonde toneelgezelschap Bilderdijk voor 611 personen zijn eerste optreden. Stimulerend was ook dat na 1872 geen toegangskaarten meer vereist waren. De echte lezingen bleken tussen 100 en 200 toehoorders te trekken. Voor wat betreft de twee volgende decennia moeten we het doen met vermeldingen in de jaarverslagen als 'een goede opkomst' of 'een getrouw opkomend publiek'. In hoeverre de beoogde doelgroep –

Afb. 5. Meinardus Cohen Stuart (1828-1894). Foto, 1873. Collectie Regionaal Archief Alkmaar.

de zogenaamde lagere volksklasse – werd bereikt is ongewis. We moeten ons bij dit soort verheffingsinitiatieven maar troosten met de gedachte: wie de massa zoekt, bereikt de enkeling.

Halverwege de jaren tachtig raakten inkomsten en uitgaven steeds meer in onbalans. Voor haar inkomsten was de commissie hoofdzakelijk afhankelijk van vrijwillige bijdragen van de Nutsleden terwijl het departement garant stond voor een mogelijk tekort. Gaandeweg liepen de donaties van de Nutsleden terug, waaruit mag worden afgeleid dat zij steeds minder overtuigd waren van het nut van deze vorm van onderwijs. Een en ander bracht de commissie ertoe voortaan voor de voorstellingen van plaatselijke verenigingen als Bilderdijk, de zangvereniging Crescendo of de turnvereniging Kracht & Vlugheid een entree van tien cent te vragen.

HET DOEK VALT

De volksvoordrachten zouden hun entree in de nieuwe eeuw niet overleven. In het seizoen 1901/02 was de toestand van de kas zo nijpend dat deze geen vierde voordracht toeliet. De avond van 24 maart 1903 vormde het slotakkoord. Die avond traden leerlingen van de Tweede Gemeenteschool op, afgewisseld door voordrachten van dominee Pieter Jacob Glasz. Het publiek bleek overduidelijk alleen voor de zang te zijn gekomen, want Glasz zag zich geconfronteerd met een zodanig rumoerige zaal dat hij in de pauze verzocht of hij vrijgesteld kon worden van verder optreden. De fut was eruit en de commissie, die in zijn nadagen onder voorzitterschap stond van de zoon van Cohen Stuart, zag in dat de volksvoordrachten hun tijd overleefd hadden. Ze waren langzamerhand ontaard in Volksvermakelijkheden. Daar was op zich niets mis mee, maar louter vermaak was niet het doel van de volksvoordrachten. Dat 't Nut kort tevoren een Toynbee-vereniging had opgericht die zich ging richten op volksonderwijs, maar dan met cursussen, vergemakkelijkte het besluit om er een punt achter te zetten. Aan deze vereniging is in het vorige nummer van *Oud Alkmaar* aandacht besteed.

DE DEUGDZAME BURGER

Plaatsen we dit Alkmaarse initiatief in een bredere nationale context dan zien we dat de geïndustrialiseerde maatschappij van het laatste kwart van de negentiende eeuw steeds meer vroeg om disciplinering van de arbeidersklasse en de verspreiding van standaardkennis. Maar hoe kon de culturele elite de volksmassa bereiken in een tijd zonder radio en tv? Volkslezingen boden een mogelijkheid. In de *Alkmaarsche Courant* uit 1887 lezen we:

'Voor minder ontwikkelden zijn volkslezingen bij uitstek geschikt, om een juister inzicht te krijgen in vele zaken, waaraan zij of niet gedacht of waaromtrent zij geheel verkeerde opvattingen hadden gekregen, mede-gesleept door mannen, wier doel het is, de groote menigte, vertrouwende op hare mindere belezenheid, op een dwaalspoor te brengen'.

Leren én beleren dus. Kennisoverdracht én disciplinering, zelfs moralisering, we zagen het bijvoorbeeld in de lezing van Van der Kaay – gij zult niet staken – en in de meeste voordrachten van de dominees over het ideale gezin. Het pedagogische aspect werd evenmin veronachtzaamd met thema's als de opvoeding van de jeugd, het lezen van de krant of de verzorging van de hygiëne. Opvallend

is dat we tussen de actuele maatschappelijke onderwerpen het thema van de vrouwenkwestie missen. Het Nut was in deze jaren uitsluitend een mannengemeenschap en nimmer werd een vrouw als spreker uitgenodigd. Ze waren hooguit welkom als toehoorder.

In hoeverre hebben de lezingen de diverse lagen van de Alkmaarse bevolking bereikt? Voor in elk geval twee belangrijke groeperingen is dat kwestieus. Allereerst waren dat de katholieken, die zo'n 40% uitmaakten van de bevolking. Het dagblad *De Tijd* had weinig op met volksvoorlezingen.

'Katholieken hebben te veel ondervinding opgedaan, om niet met het grootste wantrouwen bezield te worden omtrent dit punt van zoogenaamde volksbeschaving. De verlichting van het Nut is voor ons Katholieken slechts duisternis'.

Volgens de Haarlemse bisschop Van Vree had het Nut verdacht veel weg van een vrijmetselaarsloge. De katholieken speelden dan ook geen rol in het Nut. Een andere groep vormden de socialisten. In de ogen van de heren van het Nut zou goede voorlichting de dreiging afwenden van een radicaliserende massa die zich liet opruien door linkse leuzen. Overtuigde socialisten bezochten dan ook liever lezingen van hun eigen voormannen.

Na 1870 ontstond in ons land de verzuiling. Hoewel het Nut deze versplintering wilde bestrijden werd zij paradoxaal genoeg zelf een zuil tussen de andere zuilen. Men wilde een standensamenleving voor de ondergang behoeden, maar werd slachtoffer van een ontbrandend klassenconflict. De standenmaatschappij werd een klassenmaatschappij. Deugd was niet genoeg.

Afb. 6. Personeel van de school voor onvermogenden voor jongens en meisjes (de Armenschool) aan de Nieuwesloot. Zittend in het midden het hoofd van de school H. van den Berg (1842-1912).

HET TABLEAU OP DE WAAG

Bertus Bakker

In 1884 werd de oostgevel van het Waaggebouw versierd met een groot tegeltableau. Al na een paar jaar echter werden de tegels weer van het gebouw verwijderd en vervangen door een andere decoratie die we nog steeds kunnen bewonderen. Het oorspronkelijke tableau hangt tegenwoordig in de hal van het Stedelijk Museum. Waarom moest het van de Waag worden gehaald?

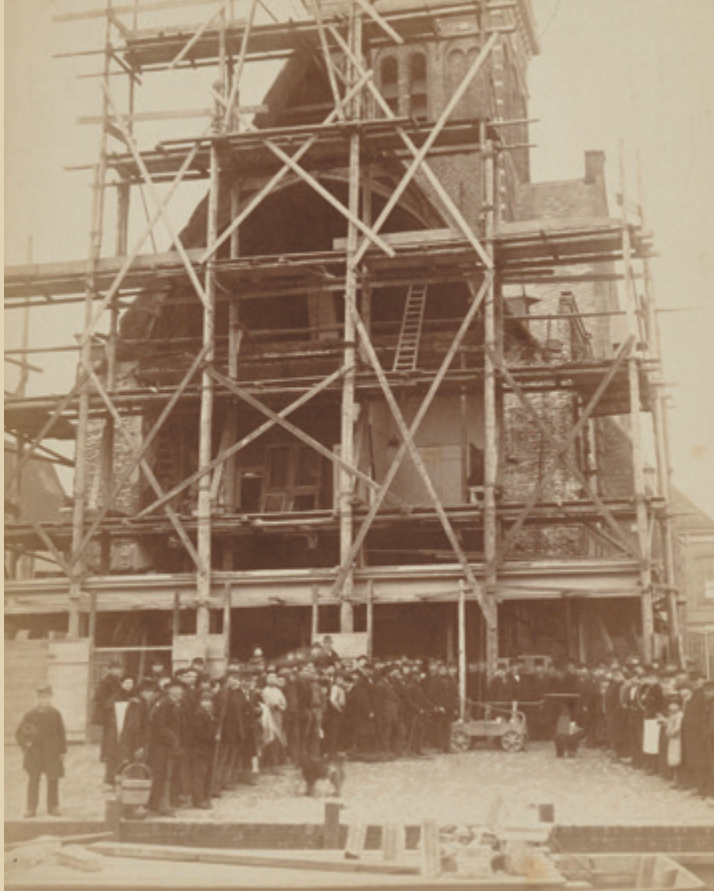

Afb. 1. Restauratie Waaggebouw onder leiding van stadsarchitect W.F. du Croix na het leggen van de eerste steen. Foto, 1884. Collectie Regionaal Archief.

EEN NIEUW WAAGGEBOUW

Sinds de late middeleeuwen was het wegen van goederen een recht dat slechts was voorbehouden aan een beperkt aantal steden, waaronder Alkmaar. In de loop van de zestiende eeuw groeide in deze plaatsen de behoefte aan grotere waaggebouwen en zodoende kreeg eerst Enkhuizen en daarna Amsterdam een nieuwe Waag. Alkmaar was de derde Noord-Hollandse stad met een nieuwe waagruimte, zij het dat het hier ging om de verbouwing van een bestaand pand, namelijk het Heilige Geestgasthuis dat dateerde uit de veertiende eeuw.
In 1582 werd de vijfhoekige koormuur van de kapel van het gasthuis afgebroken en vervangen door een vlakke gevel. De decoratie van deze gevel vormt het onderwerp van dit artikel.

EEN FOTOGENIEKE GEVEL

Het Waaggebouw is zonder meer het meest iconische gebouw van Alkmaar. Met name de markante oostgevel trekt de meeste aandacht. Hoeveel foto's zullen er niet door toeristen zijn geschoten vanaf de Appelsteegbrug naast het Huis met de Kogel? De gevelwand is overdadig gedecoreerd in de stijl van de Hollandse renaissance met een rijke toepassing van natuursteen en met tal van decoratieve kenmerken als pilasters, kapitelen, obelisken en beelden. In de jaren 1880–1885 werd het gebouw grondig gerestaureerd onder leiding van de toenmalige stadsarchitect W.F. du Croix (1828-1887) en werden de buitengevels opnieuw opgemetseld (afb. 1) en de aangetaste natuurstenen elementen vervangen door kopieën. Aan het uiterlijk veranderde Du Croix weinig, zij het dat hij een eigentijds onderdeel toevoegde, namelijk een tegeltableau in de topgevel dat boven het kolossale reliëf met het gebeeldhouwde stadswapen werd aangebracht.

EEN WEERBESTENDIGE DECORATIE

Op de plaats van het nieuwe tableau bevond zich van oudsher een op lood geschilderde afbeelding, die duidelijk maakte welke functie het gebouw had. Voorgesteld was namelijk een grote weegschaal met handelaren en waagmeesters, die bezig waren met het wegen van kazen die op berries werden aangevoerd. Deze schildering is in de loop der jaren tal van keren gewijzigd. In 1783 kreeg de in Haarlem geboren, maar

Afb. 2. Ontwerpschets decoratie Waaggebouw door J.P. van Horstok. Tekening, 1783. Collectie Regionaal Archief.

Afb. 3. Ontwerpschets decoratie Waaggebouw door M.J. Stucki. Tekening, 1855. Collectie Regionaal Archief.

lange tijd in Alkmaar werkzame schilder J.P. van Horstok (1745-1825) opdracht een nieuw tafereel te schilderen. Hij koos voor een allegorische voorstelling van de koophandel met een gevleugelde Mercurius, god van de handel, zwevend boven twee maagden die gezien hun attributen goddelijke deugden als geloof, rechtvaardigheid en liefde symboliseerden. De ene vrouw houdt in haar handen een duif en een brandend hart, de andere een weegschaal en een nest met vogels (afb. 2). In 1840 werd het schilderstuk bijgeschilderd door de stadstekenmeester M.J. Stucki (1809-1899), maar vijftien jaar later mocht deze een geheel nieuwe voorstelling schilderen. Hij koos voor een staande Mercurius die werd geflankeerd door de twee eerder beschreven vrouwenfiguren (afb. 3).

Omdat men af wilde van het kostbaar onderhoudswerk ging men op zoek naar een duurzame oplossing

Zo zag de situatie eruit rond 1875 toen de Alkmaarse gemeenteraad het besluit nam om de Waag te gaan slopen. De stad had meer behoefte aan een grote veemarkt dan een locatie voor de intussen kwijnende kaashandel. Alras rezen er echter protesten vanuit de bevolking en schielijk werd het plan ingetrokken. Sterker nog, het stadsbestuur besloot tot een grootscheepse restauratie en renovatie van het Waaggebouw. In 1880 werd daar een begin mee gemaakt. Omdat men tevens wel eens af wilde van het kostbare onderhoudswerk aan de allegorische schildering, ging men op zoek naar een meer duurzame oplossing. De keuze viel uiteindelijk op een versiering die gemaakt zou worden van een oer-Hollands fabricaat: beschilderde, gebakken tegels.

EEN INNOVATIEF TEGELTABLEAU

Allereerst moest er nu natuurlijk een nieuw ontwerp worden getekend. De opdracht hiervoor ging eind 1883 naar de jonge Schiedamse kunstenaar Abraham F. Gips (1861-1943). Gips was kort tevoren een decoratiefirma gestart die onder andere ontwerpen leverde voor interieurversieringen en andere vormen van kunstnijverheid. In april van het daaropvolgende jaar presenteerde Gips een aquarel waarnaar vervolgens een tekening op

ware grootte werd gemaakt die langs de steigers omhoog werd gehesen zodat de raadsleden het ontwerp goed konden beoordelen. Ook Gips had weer gekozen voor een allegorische voorstelling, met dit keer in het centrum de stedemaagd Alcmaria Victrix met een zwaard in de hand. Haar kroon toonde een torenburcht zoals die ook in het stadswapen voorkwam. Aan haar rechterhand zat Mercurius met zijn slangenstaf en links van haar Ceres, godin van de landbouw, met een korenschoof en een sikkel. De achtergrond liet het silhouet van de kaasstad zien met in het midden de toren van de Dominicuskerk. (afb. 4).

Nadat het stadsbestuur zijn fiat aan de ontwerptekening had gegeven, diende de voorstelling op tegels te worden overgebracht. De uitvoering hiervan werd opgedragen aan de befaamde, in de zeventiende eeuw gestichte, Delftse aardewerkfabriek De Porceleyne Fles van Joost Thooft en Abel Labouchère. Het was de jonge plateelschilder Leon Senf (1860-1940) die het ontwerp van Gips op de 400 tegels aanbracht, waarna ze geglazuurd werden. Zo waren er dus in totaal vier kunstenaars bij het project betrokken en hun namen werden alle vermeld onderaan het tegeltableau.

Het Alkmaarse tegeltableau vormde een echte innovatie voor de keramiekfabriek. Tot dan toe bepaalde men zich bij grote gevelversieringen tot éénkleurige voorstellingen in het bekende blauw op een witte achtergrond. Het waagtafereel echter werd vervaardigd in maar liefst vijfendertig kleuren en tinten. Dat de firma buitengewoon trots was op het resultaat mag blijken uit het feit dat het tableau alvorens naar Alkmaar af te reizen eerst werd geëxposeerd op een terrein bij de fabriek. Dat liep

Afb. 4. Tegeltableau Waaggebouw Alkmaar. 3 x 3 m. Collectie Stedelijk Museum Alkmaar.

Al na enkele jaren vielen de eerste tegels van de gevel

echter niet goed af want een van de tegels werd uit het tableau gedrukt – naar men aannam door de wind – waarna deze de overige tegels met zich meesleepte. Zes weken later was de schade hersteld en kon het publiek zich alsnog vergapen aan het tableau. Begin oktober 1884 ten slotte konden de tegels op de gevel van het Waaggebouw worden gemetseld. Helaas niet voor lang.

EEN TWEEDE INNOVATIE

De mislukking van de eerste tentoonstelling van het tableau bleek achteraf een slecht voorteken. Al na enkele jaren vielen de eerste tegels van de waaggevel. Toen er eind 1889 al zeventien uit het tableau waren gevallen, besloot het gemeentebestuur een commissie van deskundigen onderzoek te laten verrichten. Inspectie wees uit dat de lijnolie waarmee de metselspecie was vermengd op termijn voor een minder goede hechting zorgde. Na veel wikken en wegen werd uiteindelijk besloten om niet tot herstel van het tableau over te gaan, maar om voor een alternatief te kiezen.

De commissie stelde twee mogelijkheden voor. Een splinternieuwe oplossing met een tableau van vier of vijf platen geëmailleerd lava van de jonge Parijse firma F. Gillet óf opnieuw een tegelwerk, maar nu van de befaamde Koninklijke Fabriek van Muurtegels J. van Hulst uit Harlingen. De deskundigen bleken sterk verdeeld. Welke garanties konden er gegeven worden in zaken als afvallen, kleurverandering en afschilfering? Hoewel wethouder C.W. Bruinvis, de latere gemeentearchivaris, aanvankelijk opteerde voor het goedkopere tweede alternatief, koos hij uiteindelijk toch voor de Franse oplossing. Kort tevoren immers had de befaamde architect Pierre Cuypers voor de gevels van zijn nieuw-

gebouwde Rijksmuseum gekozen voor de decoraties van Gillet en vormde dat niet de beste aanbeveling voor de versiering van Alkmaars fraaiste stadsgevel? Bruinvis wist de meerderheid te overtuigen en zo koos Alkmaar dus opnieuw voor een moderne uitvoering, maar nu met meer succes. Voor de fabricage van geëmailleerd lavasteen had François Gillet (1822-1889) in 1882 patent gekregen. Het proces omvatte het mengen van twee delen gebroken en gezeefd lavagesteente, een deel cement en een deel klei. Deze pasta werd vervolgens gebakken en geëmailleerd. Het procedé is onder andere toegepast in de Parijse metro-ingangen van de Art Nouveau kunstenaar Hector Guimard die daar nog altijd zijn te bewonderen.

Opmerkelijk genoeg werd niet gewoon de bestaande ontwerptekening van Bram Gips gebruikt, maar kreeg deze de opdracht een nieuw karton te tekenen. Na een presentatie in maart 1891 kreeg hij het fiat en zond hij zijn tekening naar Frankrijk. Ruim een jaar later, op 21 juni 1892, werden vijf lavaplaten uit Parijs op het Waagplein bezorgd. De delen werden vervolgens dit keer niet met specie maar met haken aan de gevel bevestigd: onderaan twee liggende platen met daarboven drie staande. De klus was snel geklaard, want al op 25 juni werd het doek voor het tableau weggehaald en de steiger verwijderd. Een beschouwer zag op het eerste oog misschien weinig verschillen met de eerste versie. De struise stedemaagd was wat slanker geworden en droeg ook geen harnas meer. Ze leek nu minder op een 'duitsche maagd', aldus de *Alkmaarsche Courant* van 10 juni 1892. Verder hadden de stadswapens in de hoeken plaatsgemaakt voor kazen op een berrie, balansgewichten, graanzakken en tal van landbouwgereedschappen. Ook waren de kleuren enigszins gewijzigd. Dit keer prijkten er maar twee namen onder het tableau: die van Bram Gips en die van Eugène Gillet, de zoon van François (afb. 5).

Naar we mogen aannemen zal het Bruinvis zijn geweest, die ervoor gezorgd heeft dat het overcomplete oorspronkelijke tegeltableau bewaard is gebleven. In 1875 was hij de drijvende kracht achter de oprichting van ons stedelijk museum. Daar is het tableau nog altijd te bewonderen.

Afb. 5. Tableau Alkmaarse Waaggebouw. Huidige situatie.

BRONNEN:

Over Bram Gips zie: Els Hansen, Wilhelmine Carbin-Gips, kunstenares 1897-1975 (Alkmaar, 2014).

Over het Waaggebouw zie: Carla Rogge, Waaggebouw Alkmaar (Alkmaar, 1998) en L. Speet & B. Elte, In en om de Alkmaarsche Waag (Alkmaar, 1982).

Over het tegeltableau: krantenleggers van o.a. de Alkmaarsche Courant.